

ภาคผนวก
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาคผนวก ก

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิจัย
ศิลปจารึกสมัยไทย-ลาวที่พบในพื้นที่แอ่งสกลนคร

ภาคผนวก ก

ศิลาจารึกสมัยไท-ลาวที่พบในพื้นที่แอ่งสกลนคร

๑. ศิลาจารึกและจารึกฐานพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยอิทธิพลล้านช้าง

ชื่อจารึก	แหล่งที่พบ		ปี	ผู้สร้าง
๑. พระธาตุร้างบ้านแร่	อ.พังโคน จ.สกลนคร	ศ.	๑๘๙๓	พระยาภุมพิน
๒. วัดพระธาตุพนม ๑	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	พ.	๒๐๔๖	-
๓. วัดพระงามน้ำโมง ๑	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๔๙	-
๔. วัดแดนเมือง ๑	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๗๓	พระยาปากห้วยหลวง
๕. วัดแดนเมือง ๒	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๗๘	พระเจ้าโพธิสาลราช
๖. วัดผดุงสุข ๑	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๙๓	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช
๗. วัดไชยเชษฐา	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๙๗	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช
๘. วัดจอมถึ (ท่า)	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๐๙๘	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช, มารดา
๙. วัดศรีคูณเมือง	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๐๓	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช
๑๐. พระธาตุศรีสองรัก (เดิม)	อ.ด่านซ้าย จ.เลย	ศ.	๒๑๐๓	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช และพระมหาจักรพรรดิ
๑๑. วัดถ้ำสุวรรณคูหา ๑	อ.สุวรรณคูหา จ.อุดรธานี	ศ.	๒๑๐๕	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช
๑๒. วัดศรีเมือง	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๐๙	พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช
๑๓. วัดศรีสะเกษ	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๑๒	ลูกเจ้าหมื่นบอน
๑๔. วัดถ้ำสุวรรณคูหา ๒	อ.สุวรรณคูหา จ.อุดรธานี	ศ.	๒๑๑๕	สุ่มังคลาโพธิสัตว์
๑๕. วัดผดุงสุข ๒	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๑๕	พระยาปากเจ้า
๑๖. วัดพระงามน้ำโมง ๒	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	ศ.	-	พระวรวัฒนธรรมประโชติฯ
๑๗. วัดโพธิสมภรณ์ ๑	อ.เมือง จ.อุดรธานี	พ.	๒๑๒๗	สมเด็จพระสงครามเจ้าฟ้าฯ
๑๘. วัดบ้านโก้ม	อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี	ศ.	๒๑๓๔	ศรีภูมิ เวียงจันทน์

๑๙. วัดกลางใหญ่	อ.บ้านฝื่อ จ.อุดรธานี	ศ.	๒๑๓๔	พระวรรัตนธรรมประโชติฯ
๒๐. วัดมุจลินทอาราม ๑ (ขก. ๘)	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๓๗	พระวรรัตนธรรมประโชติฯ
๒๑. วัดมุจลินทอาราม ๒ (ขก. ๑๑)	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๓๙	-
๒๒. วัดมณีโคตร	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๔๔	พระโพธิวงศาธรรมิกราช
๒๓. วัดศรีบุญเรือง	อ.เมือง จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๕๑	พระมหาธรรมิกราชฯ
๒๔. วัดพระธาตุพนม ๒	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	ศ.	๒๑๕๗	พระยานครพิศิตราชธานี
๒๕. วัดถ้ำสุวรรณคูหา ๓	อ.สุวรรณคูหา จ. อุดรธานี	ศ.	๒๑๖๙	พระยาสุรเทพเจ้า
๒๖. วัดวิชัยอาราม (ขก. ๙)	-	ศ.	๒๑๗๑	พระมหาจักรวรรราชครู วินัยธรรชินโรส
๒๗. วัดเทพมงคล ๑	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	พ.	๒๑๗๙	นางหมื่นนาหลัก
๒๘. วัดบ้านท่าวัด	อ.เมือง จ.สกลนคร	ศ.	๒๑๗๙	พระมหาพรหมเทโว โพธิสัตว์
๒๙. พิพิธภัณฑ ขอนแก่น	-	ศ.	-	พระมหาพรหมเทโว โพธิสัตว์
๓๐. วัดคงกระพันชาตรี ๑	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	๒๑๘๐	พระมหาพรหมเทโว โพธิสัตว์
๓๑. วัดเทพมงคล ๒	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	พ.	๒๑๙๑	หญิงเจิม
๓๒. วัดเทพมงคล ๓	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	พ.	๒๑๙๙	หมื่นทิพย์
๓๓. วัดกุมภประดิษฐ์	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	พ.	-	-
๓๔. วัดโพธิสมภรณ์ ๒	อ.เมือง จ.อุดรธานี	พ.	๒๒๐๕	ท้าวสมแตทต
๓๕. วัดโพธิสมภรณ์ ๓	อ.เมือง จ.อุดรธานี	พ.	๒๒๐๙	พระอัครวรรราชครู
๓๖. วัดท่าแขก	อ.เซียงคาน จ.เลย	ศ.	๒๒๐๙	-
๓๗. วัดโพธิสมภรณ์ ๔	อ.เมือง จ.อุดรธานี	พ.	๒๒๔๖	-
๓๘. วัดแก้วบัวบาน	อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย	ศ.	๒๒๖๔	พระมหาเถรเจ้าข้ายศ
๓๙. วัดคงกระพันชาตรี ๒	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	-	-

๔๐. วัดพระธาตุบังพวน ๖ องค์	อ.เมือง จ.หนองคาย	พ.	๒๑๑๘, ๒๑๕๐, ๒๑๕๘, ๒๑๖๗, ไม่รู้ ๒.	-
๔๑. วัดคงกระพันชาตรี ๓	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้
๔๒. วัดหลวง	อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้
๔๓. วัดบ้านแร่	อ.พังโคน จ.สกลนคร	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้
๔๔. วัดศรีเกิด	จ.หนองคาย	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้
๔๕. วัดแก่งเมือง	อ.เมือง จ.นครพนม	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้
๔๖. ว.ค.สกลนคร	อ.เมือง จ.สกลนคร	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านได้บางส่วน
๔๗. วัดบ้านเชียงงาม ๒ หลัก	อ.หนองหาน จ.อุดรธานี	ศ.	-	ลบเลื่อนอ่านไม่ได้

ที่มา : ธวัช ปุณโณทก, “ศิลาจารึกสมัยไทยลาว : อักษร,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่มที่ ๑๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๒๘๓-๔๒๘๖.

๒. ศิลาจารึกและจารึกฐานพระพุทธรูปสมัยอิทธิพลสยาม

ชื่อจารึก	แหล่งที่พบ		ปี	ผู้สร้าง
๑. วัดศรีชมชื่น	อ.นาแก จ.นครพนม	พ.	๒๒๘๘, ๒๓๗๗	-
๒. พระประธานวัดศรีเมือง	อ.เมือง จ.หนองคาย	พ.	๒๓๐๖	พระราชमारดาฯ
๓. ถ้ำคำอาฮวน	อ.เมือง จ.มุกดาหาร	พ.	๒๓๓๖	พระมหาธรรมมิกราชาฯ
๔. วัดพระธาตุพนม ๓	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	ผ.	๒๓๔๙	พระยาจันทสุริยวงศาฯ

๕. หอพระแก้ว	อ.ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย	ศ.	๒๓๕๓	สมเด็จพระมหาธรรมมิก สีหัตบุรราชาราช
๖. วัดไตรภูมิ ๑	อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม	ศ.	๒๓๕๗	พระยาหงสาวดี
๗. หลวงพ่อนาค วัดโพธิ์ ชัย	อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี	พ.	๒๓๖๑	หัวครูนริสวงศาฯ
๘. วัดศรีคุณเมือง	อ.เขียงคาน จ.เลย	ศ.	๒๓๘๐	พระราชครูบุตตรี
๙. วัดโอกาส	อ.เมือง จ.นครพนม	พ.	๒๓๘๑	เจ้าอุปฮาด
๑๐. วัดไตรภูมิ ๒	อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม	ศ.	๒๓๘๓	พระยาหงสาวดี
๑๑. วัดท่าคก	อ.เขียงคาน จ.เลย	ศ.	๒๔๑๐	พระศรีอัครราช
๑๒. วัดพระธาตุพนม ๔	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	ศ.	๒๔๔๐	เจ้าหัวครูจันทรา
๑๓. ถ้ำอาจารย์พา	อ.เมือง จ.สกลนคร	ศ.	๒๔๔๓	พระมหาสิริธรรมมิกราชาธิ บดีศรีสุทิวังศ์
๑๔. วัดพระธาตุพนม ๕	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	ศ.	๒๔๖๔	เจ้าหัวครูสีลาภีรัตน์, ชุน พิทักษ์พนมเขต
๑๕. วัดพระธาตุพนม ๖	อ.ธาตุพนม จ.นครพนม	ศ.	๒๔๖๖	เจ้าหัวครูสีลาภีรัตน์, ชุน พิทักษ์พนมเขต
๑๖. วัดศรีคุณเมือง	อ.เขียงคาน จ.เลย	พ.	-	-

ที่มา : ธวัช ปุณโณทก, “ศิลาจารึกสมัยไทยลาว : อักษร,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่มที่ ๑๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๒๘๖-๔๒๘๗.

หมายเหตุ : ศ. หมายถึง ศีลาจารึก
พ. หมายถึง จารึกฐานพระพุทธรูป
ผ. หมายถึง จารึกแผ่นดินเผา.

ภาคผนวก ข

ตำแหน่งอาจารย์ของเมืองในแ่งสกลนคร พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖
มหาวิทยาลัยสุโขทัย นครราชสีมา สงวนลิขสิทธิ์

ภาคผนวก ข

ตำแหน่งอาญาสี่ของเมืองในแ่งสกลนคร พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖

เมืองหนองคาย

ผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองคนแรก คือ ท้าวสุวอธรรมมา (บุญมา) บุตรของอุปราช (น่าจะเป็นอัครราช) เมืองยโสธร ผู้มีเชื้อสายฝ่ายพระวอพระตา^๑ ท้าวสุวอ เป็นกำลังสนับสนุนสำคัญของฝ่ายสยามเมื่อครั้งสงครามเจ้าอนุวงศ์ มีความดีความชอบจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองคาย ในที่ “พระปฐมเทวภิบาล” (บุญมา) (พ.ศ.๒๓๗๑-๒๓๙๕)

ในช่วงแรกของการตั้งเมือง ผู้คนยังตื่นตระหนกต่อศึกสงครามพากันอพยพหลบหนีเป็นจำนวนมาก เมื่อตั้งบ้านหนองไผ่ขึ้นเป็นเมืองหนองคายแล้ว บรรดาเมืองเก่าตั้งแต่สมัยล้านช้างอาทิ เมืองพานพร้าว เมืองเวียงคุก เมืองปะโค ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเมืองหนองคาย ส่วนบ้านโพนแพนหรือเมืองปากห้วยหลวงเดิมนั้น ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเมืองโพนพิสัยต่างหาก เมื่อบ้านเมืองสงบร่มเย็นแล้วประชาชนได้กลับเข้ามาตั้งชุมชน สร้างบ้านแปงเมือง ส่งผลให้เมืองหนองคายเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ

สมัยพระปฐมเทวภิบาล (บุญมา) เป็นเจ้าเมือง เป็นช่วงของการฟื้นฟูบ้านเมือง มีความพยายามเกลี้ยกล่อม และกวาดต้อนผู้คนให้กลับมาตั้งบ้านเรือน และพยายามบทบาทความเป็นผู้นำของกลุ่มเมืองในแ่งสกลนครของเมืองหนองคายด้วย

เมืองหนองคายในสมัยพระปฐมเทวภิบาล (บุญมา) ใช้ระบบการปกครองตามระบบอาญาสี่ ซึ่งเป็นธรรมเนียมเดิมตามอย่างสมัยล้านช้าง มีความพยายามตีความว่าเมืองหนองคายน่าจะมีสถานภาพเป็นประเทศราชแทนเวียงจันทน์ และพระปฐมเทวภิบาล (บุญมา) น่าจะได้เป็นเจ้าประเทศราชหนองคาย แต่ขณะนี้ยังไม่พบหลักฐานที่สามารถยืนยันได้ เพราะประเทศราชของสยามทางหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนอกจากเมืองหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างเดิมแล้ว เมืองในที่ราบสูงโคราชที่พบว่าเคยมีสถานะเป็นประเทศราช คือเมืองอุบลราชธานีและเมืองสุวรรณภูมิ (ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด) ส่วนประเทศราชเวียงจันทน์เมื่อถูก

^๑ ท้าวสุวอ เป็นหลานพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (ท้าวหน้า) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์, พ.ศ. ๒๓๓๔) ท้าวหน้าเป็นบุตรพระตา เดิมเป็นหัวหน้าชุมชนบ้านสิงห์ท่า (เมืองยโสธร) มีความชอบครั้งปราบจลาจล อ้ายเชียงแก้วเขาโอง.

ทำลายแล้วไม่ปรากฏหลักฐานว่า ราชสำนักสยามได้แต่งตั้งเมืองใดเป็นแทน เมืองหนองคายเป็นแค่หัวเมืองเอกชั้นนอก นั้นหมายความว่าบริเวณแอ่งสกลนครและลุ่มน้ำโขงในเขตของเวียงจันทน์นั้นไม่มีเมืองประเทศราชอีกเลย

ในสมัยนี้และต่อเนื่องมาอีกในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองและยกเลิกระบบอาญาสี่ ราชบุตรเมืองหนองคายได้ปกครองดูแลเมืองเวียงจันทน์ด้วย โดยมีตำแหน่งเป็นเจ้าเมือง “จันทบุรี” จนกระทั่ง พ.ศ.๒๔๓๖ เมื่อดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงถูกฝรั่งเศสยึดครองจึงได้ยกเลิกตำแหน่งดังกล่าวนี้ และราชบุตรเมืองหนองคายคนสุดท้ายที่ได้ไปครองเป็นเจ้าเมืองจันทบุรี คือ พระกุประดิษฐ์บดี (ชาลี หรือ สาลี) ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองท่าบ่อ (เกลือ) คนแรกนั่นเอง

เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๕^๒ พระปฐมเทวภิบาล (บุญมา) ถึงแก่อนิจกรรม ท้าวเคน อุปฮาด จึงได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองแทน เป็นที่พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) เอกสารบางฉบับ อาทิ ประวัติศาสตร์อีสานของ เดิม วิภาคย์พจนกิจ กล่าวว่า ท้าวเคนเป็นบุตรท้าวสุวรรณมมา (บุญมา) แต่ยังไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจนนัก มีแต่หลักฐานเพียงว่า ท้าวเคนเป็นราชบุตร (ตำแหน่ง) จากเมืองยโสธรเท่านั้น ในเอกสารแผนเมืองระบุว่า...

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิจัยศิลปะ
 “...ศักราชได้ ๑๒๑๖ (พ.ศ.๒๓๙๓) ปีกาบยี่ (ชาล) เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วัน
 อังคาร เจ้าราชบุตรบ้านสิงโคกผู้เป็นอุปฮาด (เมืองหนองคาย) ขึ้นนั่ง (ครอง) เมืองหนองคาย
 มือ (วัน) นั้น...”

พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) ปกครองเมืองหนองคายในฐานะเมืองหลักของหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือหรือลาวพวน ดูแลหัวเมืองทั้งสองฝั่งของแม่น้ำโขง จนกระทั่งถึงช่วงเวลาของการปฏิรูปการปกครองและเสียดินแดนลาวฝั่งซ้ายให้แก่อาณานิคมฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๖ บทบาทและอำนาจของเจ้าเมืองจึงลดลง โดยมีสถานะเป็นเพียงที่ปรึกษาของข้าหลวงใหญ่ (กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม) ในที่ “พระยาวุฒาธิคุณวิบูลย์ศักดิ์อัครสุนทรหมื่นทรรักดี” แล้วให้ท้าวเสื่อ บุตรชายซึ่งได้ไปเป็นเจ้าเมืองจันทบุรี (เวียงจันทน์) กลับเข้ามาดำรงตำแหน่งพระปฐมเทวภิบาล แทนบิดา

^๒ ในเอกสารท้องถิ่น(แผนเมือง) ระบุว่า “...ศักราชได้ ๑๒๑๔ (พ.ศ.๒๓๙๕) ปีเต่าใจ (ชวด) เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันอาทิตย์ ยามกองงาย (๓ โมงเช้า) เจ้าสุวรรณศา ผู้เป็นพระปฐมเทวภิบาลเจ้าเมืองหนองคาย นิพพาน มือ (วัน) นั้นแล...” ต่อมาเมื่อศักราชได้ ๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) จึงได้เผาศพ.

พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองหนองคายยาวนานถึง ๕๔ ปี ไม่พบหลักฐานว่าถึงแก่อนิจกรรมเมื่อใด แต่น่าจะเป็นหลังจาก พ.ศ.๒๔๓๕ มาแล้ว ในสมัยของท่านต้องนำเมืองหนองคายและเมืองในแ่งสกลนครเข้าร่วมกับกองทัพสยามในสงครามการปราบฮ่อด้วยทุกครั้ง กล่าวคือ กับพระยามหาอำมาตย์ ๑ ครั้ง กับพระยาราชวรานุภู ๒ ครั้ง และกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมอีก ๑ ครั้ง ทำให้ท่านมีความดีความชอบมาก พระวิภาคภูวดล (McCarthy) ได้บันทึกเกี่ยวกับเจ้าเมืองหนองคายท่านนี้ไว้ว่า “... เจ้าเมืองหนองคายอายุราว ๖๐ ปี ตาบอด ได้รับตำแหน่งนี้เป็นรางวัลที่มีความจงรักภักดีต่อฝ่ายกรุงเทพฯ เมื่อเกิดกบฏเวียงจันทน์เมื่อครั้งนั้น...^๓” และเมื่อเอเตียน แอมอนิเย (Mission Étienne Aymonier) เดินทางเข้ามาสำรวจถึงเมืองหนองคาย ใน พ.ศ.๒๔๒๗ ได้บันทึกกล่าวถึงพระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) เจ้าเมืองว่า “...เจ้าเมืองท่านนี้ดูชราภาพมาก สายตาไม่ดี ...เจ้าเมืองมีปัญหาเกี่ยวกับพวกพ่อค้าพม่า...”^๔

ตำแหน่งคณะอาญาสี่ของเมืองหนองคาย มีดังนี้

๑. พระปฐมเทวภิบาล (สุวธรรมมา, บุญมา) (พ.ศ.๒๓๗๑-๒๓๙๕)

อุปฮาด (ท้าวเคน) ราชบุตรเมืองยโสธร^๕

ราชวงศ์ ท้าวพิมพ์ (น้องพระปฐมฯ)

ราชบุตร ท้าวบิตา (หลานพระปฐมฯ)

๒. พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) (พ.ศ.๒๓๙๗-๒๔๕๑ ?)

อุปฮาด ท้าวพิมพ์ ?

ราชวงศ์ ท้าวบิตา ?

ราชบุตร ท้าวเสื่อ (บุตรเจ้าเมือง)

^๓ พระวิภาคภูวดล, บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม, ๔๖.

^๔ ทองสมุทรร โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์, แปล, บันทึกการเดินทางในลาว, ภาคหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๓๔, ๑๖๙.

^๕ ในแผนเมือง หรือ “พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์” เรียกว่า “ราชบุตรบ้านสิงห์โคก,” บ้านสิงห์โคกสิงห์ท่า หมายถึง ชุมชนของเมืองยโสธร.

เมืองนครพนม^๖

แต่เดิมนั้นตำแหน่งเจ้าเมืองนครพนม คือ พระบรมราชา มีมาตั้งแต่สมัยล้านช้าง^๗ เจ้าเมืองนครพนมในตำแหน่งนี้คนสุดท้าย คือ พระบรมราชา (มัง) (พ.ศ.๒๓๔๘-๒๓๗๐) เมื่อเกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๐) จึงถูกถอดจากตำแหน่งเพราะเข้าข้างฝ่ายเวียงจันทน์ หลังจากนั้นราชสำนักสยามจึงให้พระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ้าย) เจ้าเมืองยโสธรขึ้นมาดูแลเมืองนครพนมอยู่ระยะหนึ่ง ระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๓๙๗ ในระยะเวลาการเกลี้ยกล่อมผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนครหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ กลุ่มชาวเมืองนครพนมและกรมการเมืองดั้งเดิมที่หนีข้ามไปอยู่ฝั่งซ้ายได้อพยพกลับเข้ามาสวามิภักดิ์ เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๑ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรมการเมืองนครพนมชุดเดิมซึ่งเป็นลูกหลานของพระบรมราชาให้ปกครองเมืองต่อไป แต่ได้เปลี่ยนราชทินนามเจ้าเมืองนครพนมเสียใหม่เป็น พระพนมนครานุรักษ์ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๙๗ ดังนี้

๑. พระพนมนครานุรักษ์ (จันท) บุตรพระบรมราชา (สุดตา) น้องพระบรมราชา (มัง)

(พ.ศ.๒๓๙๗-๒๔๑๐)^๘

อุปฮาด (ท้าวอรรคราช) บุตรพระบรมราชา (มัง) หรือ (อุนเมือง) ?

ราชวงศ์ (ท้าวโถง) บุตรพระบรมราชา (มัง)

ราชบุตร (ท้าวเลาคำ) บุตรพระบรมราชา (มัง)

๒. พระพนมนครานุรักษ์ (ท้าวอรรคราช) (พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๔)^๙

อุปฮาด (ท้าวเลาคำ) น้องเจ้าเมือง

ราชวงศ์ (ท้าวสีนวน) น้องเจ้าเมือง

ราชบุตร (ท้าวจันทมพูน) หลานเจ้าเมือง

^๖ เรียบเรียงจาก “พระพนมนครานุรักษ์ (เจ้าเมืองนครพนม),” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม ๙ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๒๙๐๘-๒๙๑๒.

^๗ สิทธิพร ณ นครพนม, “ราชวงศ์เวียงจันทน์ที่คิดว่าสูญสิ้น,” ศิลปวัฒนธรรม ๑๕, ๕ (มีนาคม ๒๕๓๗) : ๑๔๐-๑๔๖.

^๘ ราชทินนามเต็มว่า พระพนมนครานุรักษ์าธิบดี ศรีโคตรบูรหลวง

^๙ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๓ ถ้าเข้าใจเพราะติดงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชทินนามเต็มว่า พระพนมนครานุรักษ์ สิทธิศักดิ์เทพฤยศ ทศบุรีศรีโคตรบูรหลวง

๓. พระพนมนครานุรักษ์ฯ (ท้าวเลาคำ) (พ.ศ.๒๔๑๕-๒๔๒๓)

อุปฮาด (ท้าวสีนวน) น้องเจ้าเมือง

ราชวงศ์ (ท้าวบุญมาก)

ราชบุตร (ท้าววรบุตรภักดี)

๔. พระพนมนครานุรักษ์ฯ (ท้าวบุญมาก) (พ.ศ.๒๔๒๔-๒๔๓๒)

อุปฮาด (บุญจันทร์) บุตรพระบรมราชา (มัง)

ราชวงศ์ (ทองคำ) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ฯ (เลาคำ)

ราชบุตร (ท้าวสีบุตร, ทองทิพย์) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ฯ (ท้าวบุญมาก)

๕. พระพนมนครานุรักษ์ฯ (ท้าวทองทิพย์) (พ.ศ.๒๔๓๓-๒๔๔๐) รักษาราชการเจ้า

เมือง

รักษาราชการอุปฮาด (ท้าวศรีวิชัย) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ฯ (บุญมาก)

รักษาราชการราชวงศ์ (ท้าวราชภักดี, กา)

รักษาราชการราชบุตร (ท้าวสุริยะ, โกะ)

เมืองสกลนคร^{๑๐}

๑. พระยาประเทศธานี (คำ) (พ.ศ.๒๓๘๑-๒๔๑๙)^{๑๑} บุตรอุปฮาดพระนาดี (ท้าวกิ่งหง

สา) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์มาเป็นอุปฮาดเมืองสกลนคร^{๑๒}

ราชวงศ์ (ท้าวอิน) บุตรอุปฮาด (กิ่งหงสา)

ราชบุตร ราชบุตรเมืองกาฬสินธุ์มาเป็นราชบุตรเมืองสกลนคร

^{๑๐} เรียบเรียงจาก สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยา
ประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๒๓), ๑๔-๒๔ ; สุรัตน์
วรวงศ์รัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร (สกลนคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๓๗), ๘๘-๙๐.

^{๑๑} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหรืออัญญาหลวงองค์เฒ่า”

^{๑๒} อุปฮาดรับราชการได้ ๑๓ ปี ถึงแก่กรรม และราชบุตรจึงกลับไปอยู่เมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.๒๓๙๓
โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวโง่น บุตรพระพรหมอาสา (จุลณี) เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว เป็นอุปฮาด (โง่น) และให้ท้าวเหม็น
น้องชายท้าวโง่นเป็น ราชบุตร (เหม็น) แทนต่อมา

๒. พระยาประจันตประเทศธานี (ปิด) (พ.ศ.๒๔๑๙-๒๔๒๗)^{๑๓} บุตรอุปฮาดตีเงา (ท้าว
คำสาย) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด (โง่นคำ) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๐)

ราชวงศ์ (ท้าวฟอง) บุตรพระยาประจันตประเทศธานี (คำ) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๐)

ราชบุตร (ท้าวจุม) บุตรอุปฮาด (โง่น)

๓. พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ) (พ.ศ.๒๔๒๗-๒๔๖๖)^{๑๔} บุตรราชวงศ์
(อินทร์) สายอุปฮาดพระนาสี (ท้าวกิ่งหงสา) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด (ท้าวฟอง) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๓)

ราชวงศ์ (ท้าวจุม) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๓

ราชบุตร (ท้าวเมฆ) บุตรราชวงศ์ (อิน) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๒

เมืองมุกดาหาร^{๑๕}

มหาวทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

๑. พระยาจันทบุรีโรสุราชอุปราชามันฑาทูราช (เจ้ากินรี) (พ.ศ.๒๓๑๓-๒๓๔๗)

อุปฮาด (ท้าวกิ่ง) บุตรเจ้าเมือง (เจ้ากินรี)

ราชวงศ์ (ท้าวจุ่น) บุตรเจ้าเมือง

ราชบุตร (ท้าวชู่) บุตรเจ้าเมือง

๒. พระจันทบุรีระวงศ์ (กิ่ง) (พ.ศ.๒๓๔๘-๒๓๘๓)

อุปฮาด (ท้าวจุ่น)

^{๑๓} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหลวงองค์กลาง” โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นทางการ พ.ศ.
๒๔๒๑

^{๑๔} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหลวงหรือเจ้าคุณจันต์” โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๐
จาก พ.ศ.๒๔๓๐-๒๔๓๕ เป็นตำแหน่งเจ้าเมือง ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๖๖ เป็นผู้ว่าราชการเมือง

^{๑๕} เรียบเรียงจาก พระยศศิวงษ์ประวัติจางวาง (เมฆ จันทสาขา), “คำให้การประวัติเมือง
มุกดาหาร,” เพื่อกำหนดพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการ
มณฑลลาวพวน (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๔๒) สำนวนเอกสารตัวอักษรไทยน้อยเป็นของคุณสุจริตต์ จันทสาขา อำนวยการ
อาจารย์บุญมาก สะแกนอก กรมศิลปากร เมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๓๗.

ราชวงศ์ (ทำวซุ)

ราชบุตร (ทำวแผน)

๓. พระจันทสุริยวงค์ (ทำวพรม) (พ.ศ.๒๓๘๔-๒๔๐๕)

อุปฮาด (ทำวคำ) น้องเจ้าเมือง

ราชวงศ์ (ทำวสุราช)

ราชบุตร (ทำวจีน) บุตรเจ้าเมือง (กิง)

๔. เจ้าจันทเทพสุริยวงค์ดำรงทศริมหาราธิบดี^{๑๖} (เจ้าหนู) (ราชวงศ์เวียงจันทน์ บุตรของเจ้าอุปราช (ติสสะ) เป็นหลานของเจ้าอนุวงศ์) (พ.ศ.๒๔๐๘-๒๔๑๑)

อุปฮาด (ทำวจีน)

ราชวงศ์ (ทำววิละ) บุตรเจ้าจันทเทพฯ เจ้าเมือง

ราชบุตร (ทำวแกง) บุตรพระจันทสุริยวงค์ (ทำวพรม)

๕. พระจันทสุริยวงค์ (คำ) (พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๒๐)

อุปฮาด (แกง)

ราชวงศ์ (ทำวเฮา) บุตรเขยเจ้ากนิรี

ราชบุตร (ทำวเล)

๖. พระจันทสุริยวงค์ (ทำวเฮา) (พ.ศ.๒๔๒๑-๒๔๓๐)

อุปฮาด (ทำวเล)

ราชวงศ์ (ทำวเสื่อ) บุตรเจ้าเมือง (คำ)

ราชบุตร (ทำวเมฆ) บุตรอุปฮาด (แกง)

๗. พระจันทเทพสุริยวงค์ (เมฆ)^{๑๗} (พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๔๐)

^{๑๖} น่าจะเป็น เจ้าจันทเทพสุริยวงค์ดำรงรัฐสีมามุกดาหาราธิบดี

^{๑๗} เมื่อย้ายศูนย์บัญชาการหัวเมืองลาวพวนจากเมืองหนองคายมาที่บ้านหมากแข้ง พ.ศ.๒๔๓๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจันทเทพสุริยวงค์ (เมฆ) เป็นพระยาศศิวงษ์ประวัติจางวาง และให้ราชวงศ์ (แกง) เป็นพระจันทเทพสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมือง ให้ราชบุตร (แป้น) เป็นราชวงศ์

อุปฮาด (ท้าวเสริม) น้องเจ้าเมือง (เมฆ)
ราชวงศ์ (ท้าวแสง) บุตรเจ้าเมือง (เมฆ)
ราชบุตร (ท้าวแป้น) หลานเจ้าเมือง (คำ)

เมืองท่าอุเทน

๑. พระศรีวรวราช (ท้าวปฐม) พ.ศ.๒๓๗๗-๒๔๐๙^{๑๘}

อุปฮาด (ท้าววงศ์ฮาด)
ราชวงศ์ (ท้าวศรีสุราช) เมืองหลวงปู่แสง
ราชบุตร (ท้าวพรหมา)

๒. พระศรีวรวราช (เจ้าดวงจันทร์) พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๒ เป็นบุตรเจ้าจันทรเทพฯ (เจ้าหนู) เจ้าเมืองมุกดาหาร^{๑๙}

อุปฮาด (ท้าววงศ์ฮาด) ถึงแก่กรรมพร้อมเจ้าเมือง (ท้าวปฐม) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๐๙^{๒๐}
ตำแหน่งว่าง
ราชวงศ์ (ท้าวศรีสุราช)
ราชบุตร (ท้าวพรหมา)

๓. พระศรีวรวราช (พรหมา) พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๑๖^{๒๐}

อุปฮาด (ท้าวพระพรหม)
ราชวงศ์ (ท้าวคำก้อน)
ราชบุตร (ท้าวบุญมาก) บุตรพระศรีวรวราช (ท้าวปฐม)

๔. พระศรีวรวราช (บุญมาก) พ.ศ.๒๔๒๑-๒๔๔๙^{๒๑}

^{๑๘} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) เลขที่ ๖๐.

^{๑๙} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) เลขที่ ๑๐๖.และ
สำนักหอสมุดแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ สบ. ๒.๒๒ ร.ศ.๘๗-๘๕.

^{๒๐} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ มท. เล่ม ๘, จ.ศ.๑๒๓๖ (พ.ศ.๒๔๑๗).

^{๒๑} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ มท. เล่ม ๑๕, จ.ศ.๑๒๔๐ หน้า ๑๔๓.

- อุปฮาด (ท้าวคำก้อน)
 ราชวงศ์ (ท้าวสุทธีสาร, สาย)
 ราชบุตร (ท้าวพรหม)

เมืองกุสุมาลย์มณฑล

๑. หลวงอรัญอาสา (เพี้ยเมืองสูง) พ.ศ.๒๓๘๗-๒๔๑๙

อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ไม่ปรากฏหลักฐาน

๒. พระอรัญอาสา (ท้าวกิ่ง) พ.ศ.๒๔๑๙-๒๔๖๗ เป็นบุตรหลวงอรัญอาสา (เพี้ยเมือง

สูง)

อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ไม่ปรากฏหลักฐาน

เมืองเรณูนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

๑. พระแก้วโกมล (ท้าวสาย) (พ.ศ.๒๓๘๗-๒๔๐๕)

อุปฮาด ท้าวบุตร (พี่เขยเจ้าเมือง, สาย)

ราชวงศ์ ท้าวไพ

ราชบุตร ท้าวอินทิสาร (พี่เขยท้าวสาย)

๒. พระแก้วโกมล (ท้าวไพ) (พ.ศ.๒๔๐๖-๒๔๓๐)

อุปฮาด ท้าวอินทิสาร

ราชวงศ์ ไม่ทราบ

ราชบุตร ท้าวโพธิสาร, สิงห์ (ลูกท้าวอินทิสาร)

๓. พระแก้วโกมล (ท้าวสิงห์) (พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๓๗)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๔. พระแก้วโกมล (พิมพ์สอน) (พ.ศ.๒๔๓๘-๒๔๓๙)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองไชยบุรี

๑. พระไชยราชวงศ์ (แสน, เสน) (พ.ศ.๒๓๘๑-๒๓๘๘)

อุปฮาด ท้าวไชย (กรมการจากเมืองยโสธร)

ราชวงศ์ ท้าวขัตติยะ (กรมการจากเมืองอุบลราชธานี)

ราชบุตร ท้าวสีลา (บุตรเจ้าเมือง)

๒. พระไชยราชวงศ์ (ไชย) (พ.ศ.๒๓๘๙-๒๔๐๗)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๓. พระไชยราชวงศ์ (จันทร์เพ็ง) (พ.ศ.๒๔๐๘-๒๔๑๓)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๔. พระไชยราชวงศ์ (ขี้) (พ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๓๕)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๕. พระไชยราชวงศ์ (ปาน) (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๔๙)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองเลย

๑. หลวงศรีสงคราม (ท้าวคำแสน) (พ.ศ.๒๓๙๖-?)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๒. หลวงศรีสงคราม (คำแหง) น้องท้าวคำแสน

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๓. พระศรีสงคราม (หลวงราชภักดี) (พ.ศ.๒๔๑๙-?)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองกุมภทาสัย, กุมภทาสัย (หนองบัวลำภู)

๑. พระวิชัยคัมภทเขตระ (? -๒๔๑๗) ขึ้นเมืองหนองคาย
ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๒. พระวิชัยคัมภทเขตระ (จันทกุมาร) เป็นบุตรราชวงศ์คนเก่า ในสมัยนี้เรียกชื่อว่า
เมืองกุมภทาสัยบุรีรัมย์

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองพรรณานิคม

๑. พระเสนาณรงค์ (ท้าวโสมกลาง)

อุปฮาด (ท้าวราชวงศ์)

ราชวงศ์ ทำนวนน

ราชบุตร เพี้ยผานศิริ

๒. พระเสนาณรงค์ (ท้าวสุวรรณ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองวาริชภูมิ

๑. พระสุรินทร์บริรักษ์ (ท้าวราชนิภูล)

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๒. พระสุรินทร์บริรักษ์ (ท้าวสุพรหม) (พ.ศ.๒๔๒๐- ?) ขึ้นเมืองหนองหาน

ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

เมืองวานรนิวาส

๑. หลวงประจักษ์ภูธรรักษา (จารย์คำ) (พ.ศ.๒๔๐๐-?)

ตำแหน่งอัครฮาด อัครวงค์ อัครบุตร ไม่ทราบ

๒. หลวงประจักษ์ภูธรรักษา (ท้าวจารย์โสม) (พ.ศ.๒๔๐๔-?)

อัครฮาด ท้าวโพธิสาร

อัครวงค์ และอัครบุตรหรืออรรบุตร ไม่ทราบ

๓. พระประจักษ์ภูธรรักษา (ฉิม) (พ.ศ.๒๔๓๖-?) เป็นผู้ว่าราชการเมือง

ตำแหน่งอัครฮาด อัครวงค์ อัครบุตร ไม่ทราบ

เมืองอากาศอำนวย

๑. หลวงพลาณกุล หรือ ผลิตานกุล (ท้าวศรีสุราช) (พ.ศ.๒๓๙๖-?)

อัครฮาด ไม่ทราบ

อัครวงค์ ท้าวจันทนาม

อัครบุตร หรืออรรบุตร ท้าวนามโคตร

๒. หลวงผลิตานกุล (ท้าวติวชอย) (พ.ศ.๒๔๐๐-?)

ตำแหน่งอัครฮาด อัครวงค์ อัครบุตร ไม่ทราบ

๓. หลวงผลิตานกุล (อุคทา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองตามพระราชบัญญัติการปกครอง

ท้องที่ ร.ศ.๑๑๗ (พ.ศ.๒๔๔๑)

ตำแหน่งอัครฮาด อัครวงค์ อัครบุตร ไม่ทราบ

เมืองกุมภวาปี

๑. พระวรฤทธิไสย (เดิมเป็นอุปฮาดเมืองหนองคาย) (พ.ศ.๒๔๒๑-?)

ขึ้นเมืองหนองคายสมัยพระปทุมเทวาภิบาล (เคน)

เมืองหนองสูง^{๒๒}

๑. พระโกศรราช (สีหนาม, สิงห์) (พ.ศ.๒๓๘๗-๒๔๔๒) เคยเป็นเจ้าของคำอ้อ
 อุปฮาด   เพี้ยเมืองแสน, เมืองวัง
 ราชวงศ์   ท้าวราชอาต (น้องท้าวสีหนาม)
 ราชบุตร   ท้าวอุปคุด, เมืองวัง

๒. พระโกศรราช (ลุน) (พ.ศ.๒๔๒๒-?)
 ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

๓. พระโกศรราช (ท้าวราชอาต) (?)
 ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่ทราบ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

^{๒๒} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๖ (พ.ศ.๒๓๘๗) เลขที่ ๓๓, “ร่าง
 สวรรตเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองมุกดาหาร เรื่องตั้งเมืองหนองสูงและกรมการ.”

ภาคผนวก ค

เรื่องย้ายที่พักข้าหลวงลาวพวน

มหาวิทยาลัษยศิลป์ปากกร สงวนลิขสิทธิ์

ภาคผนวก ค

เรื่องย้ายที่พักข้าหลวงลาวพวน

(หนังสือกระทรวงมหาดไทย)

๑. กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม^{๒๓} บอกมาว่า ตามความที่โปรดเกล้าฯ ให้ชี้แจงตำบลบ้านเดื่อหมากแข้ง ซึ่งกรมหมื่นประจักษ์จะได้ไปตั้งที่พักอยู่นั้น ประโยชน์ของตำบลนี้ คือ

(๑) ถ้าฝรั่งเศสคิดจะข้ามมาจับปากข้างนี้แล้ว คงจะมาจับเมืองหนองคายก่อน เพราะเปนเมืองบริบูรณ์ ถ้ามาจับหนองคายแล้วจะได้มาได้ทันเวลา

(๒) บ้านนี้ระยะทางกึ่งกลางที่จะไปมาบังคับราชการเขตรลาวพวนได้ตลอด

(๓) โทรเลขในแขวงลาวพวนต้องมารวมในบ้านนี้ทั้งสิ้น

(๔) เสบียงอาหารแต่ก่อนมา เข้าที่จะเลี้ยงไพร่พลนั้น ด้วยเมืองลาวหาได้เก็บค่านาไม่ เก็บแต่หางเข้ามาพรรณเข้าปลูกขึ้นฉางไว้ ถ้ามีข้าหลวงถูกกองทัพก็ต้องจ่ายเลี้ยงข้าหลวงแลกองทัพ ถ้าสิ้นเข้าคางแล้ว จึงต้องจ่ายเงินหลวงจัดซื้อเพิ่มเติม ถ้าข้าหลวงตั้งอยู่เมืองน้อยๆ เข้าไม่พอก็ต้องจัดซื้อ ไม่ได้ไปขนเข้าเมืองอื่นมาแจกจ่าย ที่ตำบลบ้านนี้เป็นบ้านอยู่ระหว่างเมืองหนองคาย เมืองหนองหาร ขอนแก่น เมืองกุมภวาปี เมืองกุมภทาไสย จะได้ใช้เสบียงเมืองเหล่านี้ ไม่ต้องออกเงินหลวงให้เปลืองพระราชทรัพย์

(๕) เมืองสกลนครแม้ว่าจะเป็นที่ภูมิสถานใหญ่โตก็จริง แต่ในปีนี้น้ำท่วมเสบียงอาหารเสียหาย ถ้าจะยกกองข้าหลวงไปตั้งก็จะต้องเสียเงินมาก แลจะไม่มีที่ซื้อเข้าด้วย อนึ่งระยะทางโทรเลขตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปหนองคายอย่างรวดเร็ว ๘ วัน อย่างช้า ๑๒ วัน ถ้าที่เมืองสกลนครโทรเลขจะตั้งอย่างรวดเร็ว ๑๔ วัน อย่างช้า ๑๘ วัน

(๖) ได้คิดดูในตำบลนี้ก็อยู่นอก ๒๕ กิโลเมตรตามแผนที่ฝรั่งเศสซึ่ง ม. ปาวี เป็นผู้ทำส่งพระราชทานขึ้นไป บ้านนี้อยู่ในอาัยนต์เหนือ ๑๗ องศา ๒๗ นาที อายามตวันออกของปารีส ๑๐๐ องศา ๒๒ นาที แต่ที่จะพูดกับอ้ายฝรั่งเศสเปนมนุษย์ดีๆ ด้านๆ ปราศจากความอายแล้วก็คงจะทำให้ขุนเคืองฝาลองธูลีพระบาทได้ จึงปรึกษาตกลงกันว่าควรจะไปตั้งที่บ้านน้ำซ้อย เมืองกุมภวาปีดีกว่า คงจะได้ประโยชน์เหมือนกับบ้านเดื่อหมากแข้งทุกอย่าง

^{๒๓} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม.

กรมหมื่นดำรง^{๒๔} ทรงตอบไปว่า ตามพระดำริที่กรมหมื่นประจักษ์ที่จะเลื่อนไปตั้งที่บ้านน้ำซ่องเพื่อไม่ให้ฝรั่งเศสทักท้วงได้ในภายหน้านั้น ที่บ้านเดื่อหมากแด้งก็อยู่นอก ๖๒๕ เส้นแล้ว แต่จะทรงดำริห์เลือกที่อื่นก็ตาม การเรื่องนี้แล้วแต่กรมหมื่นประจักษ์จะทรงเลือกหา เพราะทรงทราบท้องที่ดีอยู่แล้ว กรมหมื่นดำรงไม่สามารถจะมีพระดำริห์ให้ดีกว่าได้

๒. กรมหมื่นประจักษ์โทรเลขมาว่า ได้ยกออกจากเมืองหนองคายในวันที่ ๑๖ มกราคม ได้เดินทางถนนรัชฎาภิเศก อีกฉบับหนึ่งว่า ได้ยกมาถึงบ้านหมากแด้งวันที่ ๑๘ มกราคม

แลในโทรเลขกรมหมื่นประจักษ์ ๒ ฉบับนี้ มีความนอกจากเรื่องที่พักนั้นว่าในการที่ออกจากหนองคายมาตามถนนรัชฎาภิเศกนั้น ทอดพระเนตรเห็นเขาปากเสาโทรเลขจากหนองคายไปโพนพิสัยเสร็จแล้ว เปนที่น่าเสียพระไทยนักที่ไม่ได้ทำ กรมหมื่นดำรงตอบว่า สายลวดจะส่งในแล้งนี้เป็นแน่อย่าทรงพระวิตกเลย

อีกเรื่องหนึ่งกรมหมื่นดำรงบอกไปว่า ม. ปาวี ขึ้นมาครั้งนี้เราได้บอกว่าจะล่องจากหลวงพระบางมาเขตรลาวพวนเมื่อใด ให้บอกล่วงหน้าไปให้กรมหมื่นประจักษ์ถ้าเข้าหลวงราชทางรายหัวเมืองทราบ จะได้จัดการรับรองดูแล ขอให้กรมหมื่นประจักษ์ทรงแต่งใครไปคอยรับรองแลไปด้วยตลอดทาง เพราะถ้ามีเหตุอันใดเกิดขึ้นคือใครไปยิงเข้าสักเบรียงเป็นต้นจะเกิดความใหญ่ ขอให้เสนาท้าวให้ตลอด อนึ่ง ปาวีจะเลยไปไต่สวนเรื่องคนกล่าวโทษพระสุรศักดิ์^{๒๕} เปนต้นนั้นถึงท้องที่ด้วย ขอให้เราให้เข้าหลวงไปด้วยสักคนหนึ่ง ได้รับว่าจะทูลกรมหมื่นประจักษ์ให้จัดใครออกไปด้วย กรมหมื่นประจักษ์ตอบว่า การที่ปาวีจะไปในนั้นคงจะจัดการให้เสนาท้าวไม่ให้มีการตีเตียน แต่ของที่จำเป็นต้องลงทุนไปมีบุญหรือแลน้ำชาเป็นต้นขอให้เปนของหลวง เพราะบัญญัติแล้วแล้วว่าได้ให้จำช่วงไปบึงกาฬจันท์ วันที่ ๒๑ มกราคม เพื่อสืบพยานโยธา เรื่องทำวดวงดีกับพระสุรศักดิ์

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

^{๒๕} พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เลื่อนจากเจ้าหมื่นไวยวรนาถมาเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี ตั้งแต่วันที่ ๑๐๖ และเป็นพระยาอยู่ถึง ๑๑๕.

ที่ ๓๙๔/๑๖๕๔๖

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยแต่ก่อนข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายจดหมายที่ ๘๕๑/๙๓๑ ลงวันที่ ๒๗
ธันวาคม ร.ศ.๑๑๒ ว่าด้วยเรื่องย้ายที่พักข้าหลวงเขตรลาวพวน ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคม มีโทรศัพท์ลงมาว่า จะตั้งที่บ้านเดื่อหมากแคงแห่ง ๑ ที่เมืองสกลนครแห่ง ๑ นั้น
บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปา
คม ที่ ๖๗/๑๑๒ ลงวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๒ ว่า ที่บ้านเดื่อหมากแคงซึ่งจะตั้งที่พักนั้น ก็เป็น
ที่นอกจาก ๒๕ กิโลเมตรแล้ว แต่ยังคงอยู่ด้วยฝรั่งเศษปราศจากความละอาย จะเถียงดื้อๆ เอา
ทำให้เป็นที่ขุนเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงได้ทรงปรึกษาตกลงกันเห็นควรจะเลื่อนไปตั้งที่บ้าน
น้ำซ่อง เมืองกุมภวาปี คงจะได้รับประโยชน์เหมือนกับบ้านเดื่อหมากแคงทุกอย่าง

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เรื่องที่จะเลือกหาที่พักข้าหลวงเช่นนี้ ที่แห่งใดจะดี
ไม่ใช่ว่าอะไรก็ไม่สามารถจะทราบเกล้าฯ ประโยชน์แลภูมิฐานได้โดยละเอียดกว่ากรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคมที่ประสงค์แลดีช่วยอย่างไร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ก็ทรงเข้าพระไทย
แลทรงทราบท้องที่ดีอยู่แล้ว คงจะทรงเลือกหาได้ที่ดีมีประโยชน์ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้มีตราตอบ
กราบทูลมอบถวายไป แล้วแต่จะทรงเห็นสมควรที่แห่งใด

ข้าพระพุทธเจ้าได้สอดสำเนาลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคม ๑ สำเนา ตราตอบกราบทูลไป ๑ รวม ๒ ฉบับ ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายทราบฝ่า
ละอองธุลีพระบาท แลได้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วิโรประการ ให้ทรงทราบ
ด้วยแล้ว

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สำเนาที่ ๑๕๑๔๘
ที่ ๖๗/๑๑๒

รับวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒
เมืองหนองคาย

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ทูลมายัง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ขอได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลชี้แจงตำบลบ้านเดื่อหมากแข้ง ซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ไปตั้งพักอยู่นั้น ประโยชน์ของที่ตำบลนี้ คือ

๑. ถ้าฝรั่งเศสคิดจะข้ามมาจับปากข้างนี้แล้ว คงจะมาจับเมืองหนองคายก่อนเพราะ
เป็นเมืองบริบูรณ์ ถ้ามาจับเมืองหนองคายแล้ว จะได้มาได้ทันเวลา

๒. บ้านนี้ระยะทางกึ่งกลางที่จะไปมาบังคับราชการในแขวงนี้ได้ตลอด ไม่ใกล้ไกลข้าง
ไหน

๓. โทรเลขที่ทำในแขวงลาวพวนนี้ ต้องมารวมในบ้านนี้ทั้งสิ้น

๔. เสี่ยงอาหารแต่ก่อนมา เข้าที่จะเลี้ยงไพร่พลนั้นด้วยเมืองลาวหาได้เก็บค่านาไม่
เก็บแต่ทางเข้าตามพันเข้าปลูกขึ้นเองไว้ ถ้ามีข้าหลวงหรือกองทัพก็ต้องจ่ายเลี้ยงข้าหลวงแล
กองทัพ ถ้าสิ้นเข้าคางฉางนี้แล้ว จึงต้องจ่ายเงินหลวงจัดซื้อเพิ่มเติม ถ้าข้าหลวงตั้งอยู่ที่เมืองน้อยๆ
เข้าไม่พอก็ต้องจัดซื้อ ไม่ได้ใช้ขนเข้าเมืองอื่นมาเจือจาง ที่ตำบลบ้านนี้เป้นบ้านอยู่ในระหว่างเมือง
หนองคาย เมืองหนองหาร เมืองขรแก่น เมืองกุมภวาปี เมืองกมฺุทธาไสย จะได้ใช้เสี่ยงเมือง
เหล่านี้ ไม่ต้องออกเงินหลวงให้เปลืองพระราชทรัพย์

๕. เมืองสกลนคร แม้ว่าจะเป็นที่ภูมิสถานใหญ่โตสบายก็จริง แต่ในปีนี้น้ำท่วมเสี่ยง
อาหารเสียสิ้น ถ้าจะเอาองข้าหลวงเข้าไปตั้งก็ต้องเสียเงินมาก แลมิหนำซ้ำจะไม่มีที่ซื้อเข้าเอา
ด้วย อีกประการหนึ่งระยะทางโทรเลขตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปเมืองหนองคายอย่างรวดเร็ว ๘ วัน อย่าง
ช้า ๑๒ วัน ถ้าจะเข้าไปตั้งอยู่ที่เมืองสกลนครแล้ว โทรเลขจะต้อง ๑๔ วันอย่างรวดเร็ว ๑๘ วันเป็นอย่าง
ช้า

๖. ได้คิดดูตำบลบ้านนี้ก็อยู่นอก ๒๕ กิโลเมตรตามแผนที่ฝรั่งเศส ซึ่งมองสิเออปา
วีเป็นผู้ทำส่งพระราชทานขึ้นไป บ้านนี้ตั้งอยู่อายันต์เหนือ ๑๗ องศา ๒๗ นาที อายามตวันออกของ
ปารีส ๑๐๐ องศา ๒๒ นาที ไม่มีข้อเถียงอันใดในเรื่อง ๒๕ กิโลเมตร ประการหนึ่งมันก็ทำเอ็ง ก็แต่
ที่จะพูดกับอ้ายฝรั่งเศสซึ่งเป็นมนุษย์ดี ๆ ด้านๆ ปราบจากความลระอายแล้ว ก็คงจะทำให้ขุนเคือง

ใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทได้ จึงได้ปลุกษัตถกกลงกันว่าควรจะไปตั้งที่บ้านน้ำซ่อง เมืองกุมภวาปีดีกว่า คงจะได้รับประโยชน์เหมือนกับบ้านเดิมมากแคงทุกอย่าง

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ประจักษ์ศิลปาคม

ประทับตราข้าหลวงใหญ่

สำเนาตราที่ ๓๔/๑๖๕๔๘

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการเขตลาวพวน
ด้วยมีลายพระหัตถ์ที่ ๖๗/๑๑๒ ลงวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ ทรงชี้แจงเรื่อง
บ้านเดิมมากแคงซึ่งจะตั้งที่ปักข้าหลวงรวมเป็น ๖ ช้อ แต่ทรงเกรงว่าฝรั่งเสศจะได้เถียงโดย
ปราศจากความละเอียด ก็จะเป็นที่ชุ่นเคืองใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท จึงได้ทรงปลุกษัตถกกลงเห็นควร
จะไปตั้งที่บ้านน้ำซ่อง เมืองกุมภวาปี ก็จะได้รับประโยชน์เหมือนกับบ้านเดิมมากแคงนั้น ได้
ทราบแล้ว ตามพระดำริใหม่จะเลื่อนไปตั้งที่บ้านน้ำซ่อง เพื่อจะมีให้ฝรั่งเสศทักท้วงว่ากล่าวได้ใน
ภายหน้านั้น ที่บ้านเดิมก็อยู่นอก ๖๒๕ เส้นแล้ว แต่ที่จะทรงดำริเลือกที่อื่นก็ตาม การเรื่องเลือกหา
ที่ปักเช่นนี้ต้องขอมอบถวาย ด้วยการสามารถของเกล้าฯ ที่จะรู้ภูมิประเทศดีชั่วอย่างไรไม่ดีกว่าฝ่า
พระบาทได้ แล้วแต่จะทรงเห็นสมควรที่แห่งใด เพราะความประสงค์ดีชั่วอย่างไรก็ทรงเข้าพระไทย
แลทรงทราบท้องที่อยู่แล้ว คงจะทรงเลือกหาได้ที่ดีมีประโยชน์แน่นอน ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

เห็นพระนาม ดำรงราชานุภาพ

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

ที่ ๔๑๔/๑๘๑๑๑

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๓

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์^{๒๖} แทนเสนาบดีกระทรวงมูรธา
ธร

ด้วยมีพระราชประสงค์จะทรงทอดพระเนตรตำบลบ้านเดื่อมากโข้วในแผนที่นั้น
เกล้าฯ ได้กำหนดตำบลบ้านเดื่อมากโข้ว ในแผนที่ส่งมาถวาย พร้อมกับความรู้สำหรับบ้านเดื่อ
มากโข้ว ๑ ฉบับด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาท ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

กรมดำรง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕, ม. ๕๙/๑๒, เรื่องจะถอยข้าหลวงหมากโข้ว
ลงมาอยู่นครราชสีมา ร.ศ.๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๗).

^{๒๖} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล นายภูริภูมิ ชมภูนุช
ที่อยู่ ๒๔๘ / ๑ หมู่ชนบ้านนาเวง ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร
๔๗๐๐๐ โทรศัพท์ (๐๔๒) ๗๔๔-๐๗๕

ประวัติการศึกษา

พ.ศ.๒๕๓๔ สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย แผนกวิชาภาษาอังกฤษ
และภาษาฝรั่งเศส โรงเรียนสกลราชวิทยานุกูล

พ.ศ.๒๕๓๘ สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาฝรั่งเศส
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

พ.ศ.๒๕๔๗ สำเร็จการศึกษาปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะ
อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร